

Галина Зеленько

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України

ДОВІРА ДО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В УКРАЇНІ І НАСЛІДКИ ЇЇ ДЕФІЦИТУ ДЛЯ КРАЇНИ

Galyna Zelen'ko. Trust to social and political institutes: and the effects of its deficiency in Ukraine.

As usual during reforms, first of all the reformers are trying to develop a reform strategy and to find the right financial and human resources. However, the social support for reforms and public confidence in reforms and reformers are equally important resources in carrying out reforms. Therefore, public trust is an equally important resource for reform, such as finance or staffing. Instead a lack of public confidence in reform processes can be an invisible barrier, an indicator of their effectiveness or inefficiency. Public trust is not an abstract concept. Public trust is a condition for the integration of society around a number of socially significant problems, the successful reformation of the country.

The article analyzes public trust in Ukraine and outlines the consequences of its shortage in the processes of reforming society. For this purpose, the theoretical foundations of the phenomenon of public trust were defined, the notion of «institutionalized trust», «political alienation», «externalization of trust», «social capital» were distinguished; analyzed the state of institutionalized trust in Ukraine; the consequences of a deficit of institutionalized trust for the reform processes in Ukrainian society are analyzed. Such research makes it possible to understand the problems of the development of social capital in Ukraine and, in the light of this knowledge, to adjust the development of social development strategies, that is, the actual processes of reformation.

Summing up, the author stated a significant deficit of institutional trust in Ukrainian society. It concerns both the basic organs of state power and the instruments of democracy. The deficit of institutionalized trust in Ukraine is converted into three phenomena: 1) political exclusion (citizens try to distance themselves from the state as much as possible); 2) in the radicalization of society; 3) externalization of trust (hence the popular opinion in the society about the expediency of «external management», faith in the «collective action», in the «collective Saakashvili»). Also, a lack of trust in society exacerbates radical sentiment and radical actions in society.

It should be understood that Ukrainian society after EuroMaydan and Ukrainian society during the presidency of L. Kuchma, are qualitatively different societies. This confirms the dynamics of institutionalized trust. That is, EuroMaydan 2014 and Russian military aggression became a kind of «moment of great upheaval», which confirmed the demand for the revitalization of democratic institutions and elementary social justice. This means that in the near future one should expect the growth of civic activity and a surge in the demand for a radical change in the rules of the game - political institutions. Therefore for Ukraine is very important to maintain a balance between intensive political and public participation, but necessarily in a conventional way, and with an adequate response from public authorities to social inquiries.

Key words: public trust, institutionalized trust, political alienation, absenteeism, externalization of trust, social capital.

Вступ і теоретичні положення

Зазвичай при проведенні реформ реформатори у першу чергу намагаються, що цілком зрозуміло, розробити стратегію реформи і знайти належні фінансові та кадрові ресурси. Однак, не менш важливим ресурсом при проведенні реформ і діяльності реформаторів є їх соціальна підтримка і суспільна довіра. Суспільна довіра є таким самим важливим ресурсом при проведенні реформ, як фінанси чи кадри. Натомість дефіцит суспільної довіри у процесах реформування може бути невидимим гальмом, показником їх неефективності. Суспільна довіра – не абстрактне поняття, саме вона є умовою інтеграції соціуму навколо тих чи інших суспільно значущих проблем, успішного реформування країни.

Готуючи цю статтю, ми ставили за мету проаналізувати стан суспільної довіри в Україні й окреслити наслідки її дефіциту у процесах реформування суспільства й відповідно розглянути такі важливі питання: по-перше, визначити зміст понять, якими оперують у суспільно-політичних науках задля аналізу феномену «суспільна довіра»; по-друге, проаналізувати стан інституціоналізованої довіри в Україні; по-третє, виявити наслідки дефіциту інституціоналізованої довіри для процесів реформування в українському суспільстві. Таке дослідження дасть можливість зрозуміти проблеми розвитку соціального капіталу в Україні і з урахуванням цих знань коригувати вироблення стратегій суспільного розвитку, тобто й супроводжувати процес реформування.

Розглядаючи суспільну довіру як соціальне явище, варто зазначити, що вона не є статичним станом суспільства і видозмінюється під впливом суспільно-політичних та соціально-економічних процесів. У вітчизняних суспільних науках поняттям «суспільна довіра» здебільшого оперують соціологи (Є. Головаха, М. Костенко, Н. Макеєва, І. Мартинюк, Г. Сатаров, І. Соболева, В. Степаненко). На основі соціологічних опитувань названі дослідники аналізують механізми конвертації різних типів суспільної довіри у соціальний капітал і, відповідно, характеризують його стан і перспективи розвитку. У політичних науках поняття «суспільна довіра», «соціальний капітал» – малодосліджені феномени. На нашу думку, низька увага до цих

аспектів соціально-політичного життя пояснюється домінуванням у вітчизняних дослідженнях нормативізму як методології. Тобто основна увага тривалий час приділялася політико-владним інститутам, тоді як соціокультурна складова, в якій формуються передумови того чи іншого політичного режиму, залишалася поза увагою дослідників. Останнім часом у вітчизняних політологічних дослідженнях з'явився ряд досліджень, виконаних у рамках неінституціоналізму, коли увага стала приділятися політичним практикам – причинно-наслідковим зв'язкам, які обумовлюють певну специфіку політичних процесів. Серед них – дослідницькі колективи Національного інституту стратегічних досліджень, Центру Разумкова, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України, чії роботи використано в цій публікації.

Аналізуючи стан суспільної довіри в Україні, слід насамперед визначитися із поняттями. Так, соціологи виокремлюють активну і пасивну довіру (за Г. Сатаровим) [1, с. 123]. Активна довіра виникає із соціальної взаємодії, з кооперації людей заради досягнення спільної мети і спрямована на партнера (партнерів) по взаємодії. Пасивна довіра, навпаки, виникає із сподівань на іншого («держава подбає», «президент вирішить», «партійні витрати оплатять бізнесмени» і т. п.). Домінування того чи іншого виду суспільної довіри обумовлює динаміку розвитку соціуму, впливає на характер політичного режиму тощо.

Пасивна довіра формується у процесі первинної соціалізації, спрямована на конкретну особу, а відтак є частиною персоніфікованих (особистих) соціальних стосунків. Домінування пасивної довіри може бути зумовлене соціальною структурою суспільства і конкретними обставинами його життя. Тривале домінування пасивної довіри конвертується у патерналістські установки, які сприяють підтриманню патріархальної соціальної організації [1, с. 124-125].

Для соціуму найважливішою характеристикою довіри як соціального капіталу є генералізована довіра – узагальнена міжособистісна довіра до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих, а саме до людей загалом. Високий рівень довіри до людей знижує трансакційні витрати в процесі взаємодії, розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод. Тобто чим більше люди довіряють одне одному, тим простіше вони розвивають громадські ініціативи, відбувається взаємообмін ідеями, досвідом, знанням, тим швидше вони конвертуються у конкретні спільні дії.

У політичних процесах при реалізації конкретних політичних рішень, важливість яких посилюється під час інтенсивних реформ, основне значення має інституціоналізована довіра. Такий тип довіри означає підтримку органів державної влади (уряду, бізнесу, ЗМІ, профспілок і т. д.), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні громадських «правил гри» та забезпечують функціональність «інструментів демократії» (виборів, різноманітних форм політичної та громадської участі тощо). Чим вища інституціоналізована довіра, тим стійкіша суспільна система. Тому інституціоналізована та міжособистісна довіра є своєрідним «термометром» здоров'я суспільства [2, с. 151]. Інституціоналізована довіра включає в себе, крім довіри до органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, ще й інструменти – способи та форми реалізації їх політики, впливу. Відповідно, якщо громадяни віддають перевагу міжособистісній довірі, а не інституціоналізованій, то таке суспільство явно неблагополучне, і навпаки.

З точки зору ієрархії форм довіри І. Мартинюк та Н. Соболева виділяють три ключових аспекти, що дають змогу характеризувати «атмосферу довіри» з різних боків: 1) довіра до людей загалом, як принцип сприйняття життя і ставлення до життя; 2) довіра до «близького кола» – друзів, знайомих, сусідів, жителів свого району, міста (цей тип довіри заснований на досвіді безпосереднього спілкування та самоідентифікації з різними «ми» соціального мікросередовища (персоніфікована довіра); 3) довіра до органів влади, офіційних осіб, установ, політичних партій і рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо [2, с. 155-156] – інституціоналізована довіра.

Що стосується України, то, з огляду на характер політичного режиму, який за своєю суттю є неопатримональним або гібридним, слід розрізняти довіру до формальних інститутів (власне держави) і неформальних – політичних практик, які стали звичними у суспільстві й підтримують існування цього політичного режиму. Довіра до певних правил гри проектується на довіру до тих організацій, які створюють і реалізують ці правила. Таким чином, довіра до політичних інститутів є очікуванням громадянами таких дій і рішень цих інститутів у майбутньому, які будуть прийнятні для громадян. Недовіра ж – очікування протилежних наслідків рішень і дій цих інститутів. Відповідно й кредит довіри – це очікування громадянами в майбутньому більш позитивних результатів діяльності владних інститутів [3, с. 141].

Реформи не можуть бути реалізовані в повному обсязі і достатньо ефективно, якщо у суспільстві відсутня атмосфера довіри до змісту та спрямованості реформ і до самих реформаторів. Йдеться, насамперед, про тих, хто ініціює реформи, розробляє стратегію і тактику реформування суспільства.

Формування атмосфери суспільної довіри передбачає розуміння людьми суті й суспільної необхідності реформ [3, с. 142]. У процесі реформ звичною є думка, що для успішної реалізації змін потрібні ресурси, які

зводяться насамперед до грошей і кадрів. Однак, підтримка широких верств населення тієї чи іншої реформи є таким самим ресурсом реформи і, відповідно, суспільного розвитку.

Довіра до суспільно-політичних інститутів в Україні

Після здобуття 1991 р. державної незалежності в Україні, як відомо, було запроваджено класичні атрибути демократії (принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, конкурентні вибори, політичний плюралізм і політична конкуренція, інституційні механізми політичної і громадської участі). Тобто теоретично цей набір інструментів демократії мав би забезпечити високий рівень легітимності влади і, відповідно, інституціоналізованої довіри. Однак, реальна картина є прямо протилежною.

Останні соціологічні опитування (2017 р.) засвідчують вкрай низькі показники довіри до органів державної влади. Президенту України довіряють 24,8% опитаних, не довіряють – 68,2%, Уряду – відповідно 19,8% і 73,1%, Національному банку – відповідно 15,3% і 75,2%), Верховній Раді – відповідно 13,8% і 80,7%. Довіру до державного апарату (чиновників) висловили 11,2% опитаних, недовіру – 80,7%. Дії Президента України повністю підтримують тільки 6,7% опитаних, підтримують окремі дії 35,2%, не підтримують – 50,4%. Дії Уряду – відповідно 3,2%, 33,8%, 54,0%, дії Прем'єр-міністра – відповідно 6,0%, 33,8% і 50,8%, Верховної Ради України – відповідно 2,9%, 27,9%, 61,6%, Голові Верховної Ради України – відповідно 3,8%, 25,5%, 59,1%, Національному банку України – 3,2%, 17,1%, 63,5% [4].

На думку експертів Національного інституту стратегічних досліджень, в Україні такі очікування (вимоги) громадян формуються в умовах посилення кризи довіри до органів влади, правлячого класу та соціальних інститутів; складного економічного становища. Це відроджує патерналістські очікування та формує радикальні настанови у частини українського соціуму. До того ж у 88% населення зберігається переконання, що вищі органи державної влади та їх посадові особи порушують закони та Конституцію України. Близько половини громадян України (52%) вважають, що такі порушення є постійними та систематичними. Порівняно з опитуванням 2014 р. цей показник зріс на 7%. Неприпустимість таких дій є безсумнівною для більшості опитаних громадян України (74 %) [5].

Таким чином, за показниками довіри до владних інститутів та організацій Україна посідає одне з найнижчих місць серед європейських країн і демонструє найнижчі рівні довіри. Як приклад наведу дані по країнах Вишеградської групи. Наразі в цих країнах рівень довіри до інструментів демократії цілком співмірний з країнами сталої демократії. Рівень довіри до політичних партій такий: у Чехії довіряють 17% – проти 82% (не довіряють); в Угорщині відповідно 20% проти 77%; у Польщі 17% (довіряють) проти 80%, у Словаччині 17% проти 81%. Для порівняння – найбільше з-поміж країн ЄС партіям довіряють у Швеції (43%), Фінляндії, Нідерландах і Люксембурзі (по 37%). Середній рівень по ЄС – 17% тих, хто довіряє, проти 79%, хто не довіряє. Рівень довіри до урядів: у Чехії довіряють 27% проти 71%, хто не довіряє; в Угорщині відповідно 33% проти 63%; у Польщі 23% та 74%, у Словаччині 28% та 70% відповідно. По ЄС в цілому – 26% довіряють, проти 71%, хто не довіряє. Рівень довіри до парламентів: у Чехії 19% довіряє і 79% не довіряє; в Угорщині відповідно 31% та 66%; у Польщі 21% та 85%; у Словаччині 27% та 71% [6, р. 23-24].

Якщо прослідкувати динаміку довіри до органів державної влади в Україні від здобуття незалежності у 1991 р., то вона є негативною, що свідчить про поступове зростання дефіциту інституціоналізованої довіри, викликаного вкрай низькою ефективністю органів державної влади.

Динаміку інституційної довіри – до основних владних інституцій (формальних інститутів) – представлено на рис. 1.

Рис. 1. Індекс довіри (середній бал: шкала 1-5, тобто від мінімального до максимального показника) [7, с. 163]

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,3	2,1
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4	2,0	1,8	2,1	2,0	1,9
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	2,0	1,9
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,5

Складено автором. Джерело: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, К., 2016. – С. 163.

Як видно з наведеної таблиці, в Україні протягом усього періоду незалежності є тенденція до зниження рівня інституціоналізованої довіри. Це явище має різні пояснення. Дослідник пострадянських політичних режимів К. Рогов дефіцит довіри до державних інституцій у пострадянських країнах пов'язує з появою нових соціальних груп. Так, найважливішими соціальними інституціями 1990-х років виявилися не стільки політичні партії і приватні корпорації, як вважали представники самих нововведених інститутів, скільки угруповання і банди в найширшому сенсі цього слова, тобто готові до експансії малі групи, пов'язані узами неформальної кооперації (товариства), що виникали, як правило, на базі або на периферії формальних радянських інституцій (комсомольський актив, міністерство, спортивна секція).

Особисті зв'язки дозволяли зберегти довіру в цих малих групах, в той час як соціальна довіра в суспільстві, необхідна для формування широких горизонтальних структур із відкритим доступом, перебувала на дуже низькому рівні. Групи, які не мали навичок формальних взаємодій в рамках радянської системи, спиралися переважно на насильство і стали ядром «організованих злочинних угруповань»; групи ж, які мали більш істотний соціальний капітал у рамках радянської системи і володіли навичками неформальних взаємодій всередині формальних інституцій, склали основу раних бізнес-конгломератів 1990-х» [8, с. 3]. Натомість довіра до органів державної влади, яка спочатку була доволі високою, про що свідчать соціологічні показники і такі індикатори, як явка на виборах (у 1990-х рр. сягала 80%), поступово знижувалася, однак не на користь політичних партій чи бізнес-груп, а в напрямку політичного абсентеїзму.

Іншими словами, незважаючи на запровадження доволі дієвих механізмів політичної та громадської участі – можливостей власної участі громадян, активна довіра не набула домінування над пасивною, що можна пояснити насамперед відсутністю традицій з використання інструментів демократії, звичкою людей до пасивної поведінки, їх низькою активністю, що є наслідком сформованого клановоолігархічного режиму, в якому суспільству відводилася насамперед легітимуюча функція.

Крім того, на думку Г. Сатарова, у пострадянських країнах «вертикальна довіра» комерціалізувалася, а «горизонтальна» знецінилася індивідуальними стратегіями боротьби за виживання [1, с. 123]. На наш погляд, це є наслідком специфічного механізму кооптації кадрів у владу, коли критерієм ефективності була особиста відданість, готовність грати за правилами, нав'язаними кланово-олігархічною системою. Такий специфічний спосіб інкорпорації політичного класу (еліт) і домінування неформальних інститутів над формальними, які використовувалися для легітимації влади ретроорієнтованими групами, призвів до істотних обмежень інструментальних можливостей демократії. По суті в Україні, як і в інших пострадянських республіках, відбулася девальвація інструментів демократії, що призвело не до радикалізації політичної сцени, а до утвердження політичного абсентеїзму – коли громадяни намагалися звести контакти з державою та політиками до мінімуму, максимально абстрагуватися від держави, політичних і громадських інститутів.

Проте умовою «включення суспільства» є довіра саме до «інструментів демократії» – політичних партій, виборів, конвенційних форм політичної та громадської участі (підписання петицій, громадські обговорення, участь у діяльності громадських організацій, членство у політичних партіях, участь у мітингах тощо). Тобто органи державної влади можуть втрачати довіру і тим самим легітимність, однак важливо, щоб громадяни вірили, що спосіб їх формування є правильним і ефективним з точки зору врахування інтересів суспільства.

Але в Україні ситуація з політичними партіями та рухами вкрай неоднозначна. Наразі в Україні зареєстровано більше 350 партій. Причому ситуація з політичними партіями вже набула гротескності – вони орендуються, купуються і продаються. Звісно, що рівень довіри до них настільки низький, що не може бути й мови про них як про скільки-небудь значний чинник впливу на суспільне життя. Рівень довіри до політичних партій не дотягує й до 5%, тоді як недовіру до них висловили більш ніж 75% опитаних. Критично низьким є й рівень довіри до того, що прийнято називати «інструментами демократії»: 64,2% респондентів відповіли, що не сподіваються на вибори, тому що не вірять у те, що від їх результатів зміниться їхнє життя; дещо менше (61,8%) вважають, що після чергового голосування від них уже нічого не залежить. Тільки кожен п'ятий учасник опитування (активна частка респондентів) не погодився з такими думками. Більше половини опитаних не бачать сенсу в боротьбі за свої права, але частка активних респондентів у цьому питанні значно вища – майже половина учасників опитування не погодилися з такою позицією [4, с. 127].

Таким чином, дефіцит довіри до партій і виборів як політичних інститутів, які є найважливішими суб'єктами та інструментами демократії, конвертується у недовіру до органів державної влади і, відповідно, до рішень, які ухвалюються, що не додає конструктивізму при проведенні реформ. За висновком соціологів, переважання особистісної довіри над інституціональною призводить до того, що суспільство функціонує автономно від влади [3, с. 34]. Іншими словами, у такому суспільстві формується політичне відчуження – стійкий стан недовіри і ухиляння від будь-якої політичної участі.

Високий рівень довіри важливий ще й тому, що він впливає на вибір форм політичної участі у самому соціумі. В Україні рівень довіри до базових політичних інститутів і органів державної влади перманентно низький – значно нижчий, ніж у країнах сталої демократії.

Наслідки дефіциту інституціоналізованої довіри

Наведені вище цифри свідчать про істотний дефіцит інституціоналізованої довіри в Україні. Її дефіцит конвертується, в першу чергу, у політичне відчуження або ж навпаки – у радикалізацію політичної сцени. Політичне відчуження у першу чергу означає зниження легітимності правлячих партій. Внаслідок цього правляча партія вдається до специфічного стилю ухвалення політичних рішень. Зокрема, в нинішніх умовах правлячі партії – Блок Петра Порошенка і Народний Фронт, які в парламенті представляють парламентську коаліцію – (залишимо поза увагою кількісні показники) застосовують так званий «примус до реформ» і порушення норм регламенту у Верховній Раді при проходженні законопроектів і покупку голосів парламентарів у обмін на гарантії недоторканності з боку правоохоронних органів, як це було з окремими депутатами Радикальної партії Олега Ляшка та Опозиційного Блоку, залучення правоохоронних та фіскальних органів для тиску на депутатів-мажоритарників. Такі політичні практики, звісно, посилюють парламентську корупцію, яка навіть у суспільстві вже сприймається як данина часу. Характер законотворчої роботи й пояснює найнижчий рівень довіри до парламенту, що нівелює легітимність реформ, які проводяться через парламент.

Також у свідомості громадян уряд є креатурою президента, а не парламенту, як мало би бути після переходу до парламентсько-президентської форми правління. Уряд не сприймається самостійною інституцією, оскільки склад його більшою мірою обумовлений розстановкою політичних сил у парламенті, а не волею президента. І, зрештою, попри відновлення парламентсько-президентської форми державного правління, яка передбачає домінування парламенту в системі вищих органів державної влади, в оцінках громадян він є найменш ефективною інституцією. Подібна дезорієнтація громадян у питанні конституційних повноважень

органів центральної влади також є однією з причин послаблення довіри до її виконавчої гілки. Причина ще й у недостатності елементарної популяризації реформ із роз'ясненнями новацій і переваг від проведеної реформи.

Наслідком недовіри до органів державної влади є зростання невдоволення траєкторією розвитку країни, що підриває легітимність партії влади і призводить до посилення політичної напруги в державі. Водночас, що важливо розуміти при проведенні реформ, довіра громадян до державних і політичних інститутів мало пов'язана або й зовсім не пов'язана з динамікою соціально-економічної ситуації в Україні. Такий висновок зроблено науковцями Інституту соціології НАН України у 2014 р. Тенденції зміни довіри до політичних інститутів дослідники пов'язують із внутрішньополітичними факторами [3, с. 155].

У такому разі постає логічне питання – чим обумовлені рівні довіри до органів державної влади і політичних інститутів в Україні? Якщо подивитися як співвідноситься рівень довіри до інститутів, що їх громадяни вважають найбільш корумпованими (а це саме органи державної влади, суди і правоохоронні органи), то фактором зростання/зниження довіри до них є рівень прозорості й відкритості цих органів, дотримання ними правил гри, законності і елементарної соціальної справедливості. Незважаючи на те, що для громадян України зазвичай найважливішою проблемою є власний соціально-економічний добробут, від державних інституцій вони насамперед очікують забезпечення соціальної справедливості і законності. Приміром співвідношення рівня соціально-економічного забезпечення і рівня довіри до державних інституцій було менш помітним раніше, коли економічний спад (а для громадян основним індикатором є курс долара США до гривні) не здавався таким катастрофічним. Зараз же, коли рівень соціального забезпечення скоротився для абсолютної більшості громадян в рази, а більше 60% громадян опинилися за межею бідності, вимоги соціально-економічного характеру вийшли на перший план. Саме тому глибина соціально-економічної кризи й обумовлює глибину кризи довіри. Загалом це свідчить про вкрай негативні тенденції. Горизонт суспільних вимог зводиться переважно до задоволення матеріальних потреб, що цілком зрозуміло, і в такій ситуації потреби розвитку інструментів демократії і позаекономічні потреби відходять на другий план. Це створює передумови для сплеску популізму, радикалізму, ксенофобії та інших нездорових з точки зору перспектив розвитку тенденцій.

При цьому, слід враховувати, що поняття «норми» може бути відмінним у різних країнах. Щодо українського суспільства, то тут слід враховувати той факт, що воно має вищий рівень політичного відчуження, що пояснюється історичними причинами: тривалий період відсутності державності й часті війни та грабіжницькі набіги на сучасні українські території породили глибоке відчуження від держави, яка в уявленні суспільства була чимось чужим, ворожим [9]. Політичне відчуження – як наслідок дефіциту інституціолізованої довіри – істотно ускладнює динамічний розвиток країни навіть за наявності ефективних політичних інститутів. Іншими словами – через пасивність, звичку бути осторонь держави громадяни просто не користуються наявними політичними інструментами. Політичне відчуження і недовіра обертаються максимальним ухилянням від будь-яких взаємодій з державою чи бізнесом – ухилянням від сплати податків, страхом зберігання грошей у банках тощо. Звісно, що в такому суспільстві вкрай складно розвивати ініціативи, які стосуються страхової медицини або накопичувальної пенсійної системи – ініціатив, що озвучуються як майбутні реформи.

Однак, якщо прослідкувати динаміку утворення політичних партій, то саме після Євромайдану було зареєстровано ледь не половину всіх наявних в Україні політичних партій. Нині в Україні нараховується близько 360 політичних партій. Динаміка їх реєстрації така: якщо на кінець 2013 р. в Україні нараховувалося 193 політичні партії, то на кінець 2016 р. вже нараховувалося 352 політичні партії. Тільки протягом 2014 р. було зареєстровано 39 партій, у 2015 р. – 79 партій, у 2016 р. – 42 партії [10]. Все це могло б бути свідченням зниження політичного відчуження, однак інші показники, які могли б це підтверджувати, не дають підстав так вважати.

Парадоксально, що при цьому кількість партійних осередків не те що не збільшилася – вона навіть зменшилася внаслідок того, що десятки політичних партій не змогли підтвердити їх наявність у регіонах. Так, на 1 вересня 2017 р. в Україні, за даними Мініюсту, нараховувалося 15 806 партійних осередків, на 1 вересня 2016 р. – 15 759, на 1 вересня 2015 р. – 15 214, на 1 вересня 2014 р. – 18 188, на 1 січня 2013 р. – 19 222 [11]. Елементарні підрахунки свідчать, що кожна партія має по 43 партійні осередки, що несказанно мало і говорить про вкрай неефективну, практично відсутню організаційну структуру більшості політичних партій. Рівень фактичного членства, який ґрунтується на основі соціологічних опитувань, а не партійної статистики (зазвичай вона в рази завищена), є критично низьким. У ході соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України тільки 2-3% опитаних підтверджують своє членство у політичних партіях [7].

Цікаво, що на фоні зростання недовіри до політичних інститутів, рівень довіри до громадських організацій і громадської участі навпаки зріс. Революція Гідності створила сильний імпульс для трансформації

політичного режиму, що позначилося сплеском громадянської участі. Кількість ГО істотно зросла: у 2014 р. в Україні нараховувалося 74 260 ГО, у 2015 р. – 67 866 (їх кількість істотно зменшилася через те, що відбулася перереєстрація ГО Міністром і багато організацій не перереєструвалися), у 2016 р. – 74 102, у 2017 р. – 77 129 [11]. При цьому істотного зростання громадян, які є членами громадських організацій, не відбулося. За даними Інституту соціології НАН України, 80% українців не є і ніколи не були членами жодної ГО, тоді як ще кілька років тому ця цифра становила 83%. Водночас істотно зросла громадянська активність за рахунок окремих акцій. Завдяки цьому ГО є лідерами суспільної довіри. За даними Центру Разумкова, волонтерським організаціям довіряє майже 66% громадян, а загалом громадським організаціям – майже 52% [4].

Поряд із громадськими організаціями з різним успіхом функціонують громадські ради при усіх державних інституціях. Звісно, на громадській участі також позначається згаданий вище «олігархічний чинник». Так, при всіх органах державної влади і державних установах функціонують громадські ради. Однак їх функціональність часто залежить від доброї волі керівництва цих органів. Тим самим будь-яка діяльність конкретного органу влади (законна, незаконна, з ознаками корупції, порушень чинного законодавства тощо) освячена «громадськістю», а отже, законно захищена [12, с. 249]. Наразі в Україні спостерігається жорстка боротьба між фінансово-промисловими групами (ФПГ), які саботують реформи, і громадянським суспільством, яке й надалі відвоює сфери компетенції. ФПГ застосовують розгалужену систему методів, спрямованих на нівелювання (дискредитацію) всього, що заважає їх функціонуванню (найпотужніша кампанія з дискредитації розгорнулася навколо діяльності антикорупційних громадських організацій і дискредитації т. зв. «грантоїдів») [12, с. 250]. Так само й всередині громадянського суспільства нині наявна істотна диференціація ролей: одні широко включилися в розвиток громадських ініціатив, інші – стали такими собі соратниками ФПГ, яких ті залучають або для імітації громадянської підтримки, або для дискредитації опонентів. Проте ці процеси є проявом політичної конкуренції і свідченням демократизації.

Поряд зі зростанням громадянської активності, як свідчать статистичні дані, зросла кількість громадян, які беруть участь у громадських слуханнях та обговореннях, підписанні петицій. Так, тільки у Києві 15% мешканців беруть участь у підписанні громадських ініціатив. Це промовиста цифра, оскільки у сталих демократіях участь у підписанні петицій – одна з найпоширеніших форм участі.

Таким чином, зростання кількості політичних партій і громадських організацій (ГО) не означає зниження рівня політичної довіри, оскільки кількість громадян, які б брали активну участь у їх роботі мало змінилася. А деінституціоналізація формальних політичних інститутів, яка інтенсивно відбувається в Україні після Євромайдану, також є фактором, який посилює негативні наслідки дефіциту інституціональної довіри і зміцнює симпатії населення до радикальних дій.

Радикалізація політичної сцени – ще один із наслідків дефіциту інституційної довіри. Це проявляється, зокрема, у посиленні популярності неконвенційної політичної участі і сплеску крайнього націоналізму. Публічні акції різноманітних націоналістичних організацій останнім часом почастишали, що зумовило критичне ставлення до України і потенційних інвесторів, і міжнародних партнерів. Однак, слід розуміти, що сплеск націоналізму є об'єктивним наслідком політичного процесу в країні, яка опинилася під тягарем зовнішньої військової агресії – у даному випадку російської. Сплеск націоналізму у випадку України свідчить радше про відповідний рівень розвитку громадянського суспільства, яке реагує на цю агресію. Відсутність такої реакції свідчила б про вкрай низький рівень його розвитку. Тому проблема полягає в тому, щоб націоналістичні організації діяли в рамках законів, а в разі їх порушення уповноважені органи адекватно б реагували на правопорушення.

У самому ж суспільстві націоналістичні ідеї не настільки популярні. Зокрема, політичні партії націоналістичного спрямування на парламентських виборах 2014 р. набрали менше 2% голосів і не пройшли до парламенту. Не дивлячись на те, що у період між парламентськими виборами політична сцена дещо радикалізувалася, соціологічні дослідження вказують на те, що націоналістичні політичні сили не мають істотної підтримки у суспільстві, більшість з них не має парламентських перспектив. У разі проведення парламентських виборів найближчим часом найбільше голосів отримали б Партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (13,6%) серед тих, хто має намір взяти участь у виборах, ВО «Батьківщина» (10,0%), Партія «Громадянська позиція» (8,9%), Партія «Опозиційний блок» (8,6%). Також до парламенту пройшли б партії «За Життя» (6,8% опитаних), Радикальна Партія Олега Ляшка (6,5%), «Об'єднання «Самопоміч» (5,9%) [4].

Націоналістичні політичні сили – Об'єднання правих партій («Свобода», «Правий Сектор», «Національний корпус») набрали б 4,2% і навряд чи подолали б обмежувальний бар'єр. Те ж саме стосується й майбутніх президентських виборів, на яких представники праворадикальних або радикальних політичних сил набрали б 3% (лідер «Свободи» О. Тягнибок) чи 1,1% (лідер Правого сектору Д. Ярош) [4]. Таким чином, зростання інтенсивності радикальних дій окремих політичних сил не означає такої ж істотної радикалізації

політичних настроїв. Український націоналізм є радше громадянським, і за змістом є скоріше патріотизмом, спрямованим на відродження української ідентичності, яка тривалий час через перебування у складі СРСР, а потім внаслідок тривалого дрейфування між Сходом та Заходом перебувала у маргінальному стані.

Тому звинувачення України у крайньому націоналізмі і політичному радикалізмі є явним перебільшенням. Інша справа, що подібні масові акції націоналістичних організацій є формою неконвенційної політичної участі і реакцією на деінституціоналізацію та низьку ефективність влади у напрямі деолігархізації і боротьби з корупцією та іншого бачення вирішення російсько-українського збройного конфлікту. І їх активність (часто незаконна, яка здебільшого є хуліганством) обумовлена бездіяльністю правоохоронних органів.

Набагато більшою проблемою для України є, на мою думку, сплеск політичного популізму і політична аномія. Ці суспільні явища не дозволяють громадянам бути реальними суб'єктами політичного процесу, оскільки (у першому випадку) вони делегують свої повноваження політичним силам, які не мають реальних ресурсів для здійснення обіцянок. А саме ці партії лідирують у списку електоральних уподобань громадян. Зокрема партія, яка характеризується як популістська – «За Життя» В. Рабіновича – отримала б приблизно 6,8% голосів. Інша популістська партія – Радикальна Партія Олега Ляшка – здатна набрати 6,5% голосів [4] – тобто значно більше, ніж політичні сили націоналістичного спрямування.

У другому випадку громадяни через зневіру, брак життєвої енергії, небажання обмежують свою громадянську активність найближчим колом спілкування, не гаючи ні час, ні енергію на громадську участь. Обидва соціальні явища є небезпечними для України, оскільки без належного громадського контролю країна не здатна вирватися зі своєї колії (у політологічній літературі цей феномен відомий як «колія залежності», «лійка причинності»), а перемога популістів і відсутність необхідних реформ стануть згубними для держави, яка, по суті, відстоює своє право бути державою.

Ще одним наслідком дефіциту інституціоналізованої довіри є її екстерналізація: за наявності дефіциту довіри до вітчизняних політиків, інститутів та інструментів демократії люди починають орієнтуватися на зарубіжні країни, довіряючи іноземним лідерам і організаціям (наприклад, віра в іноземну воєнну допомогу, військове втручання, членство в НАТО та ЄС). Екстерналізацією довіри, яка в Україні після Євромайдану сягнула максимуму, можна пояснити успіх «колективного Саакашвілі». Підтримка усього екзогенного багатьом здається ледь не панацеєю від усіх суспільно-політичних проблем, незалежно від того, йдеться про конкретну персону, міжнародну інституцію чи країну. Звісно, таке ставлення має відповідне підґрунтя, оскільки одним з основних чинників реформ всередині країни є позиція вже згаданого «колективного Заходу». З іншого боку, громадяни часто не усвідомлюють, що успіх західних країн є результатом командної роботи і суспільної підтримки. Подібна ситуація, наприклад, спостерігалася в посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), коли перебільшені сподівання на членство в ЄС і НАТО не виправдалися, а те, що було зроблено, громадянами недооцінювалося, внаслідок чого перемоги на виборах у ряді країн здобували радикали або популісти. Іншими словами, надмірна екстерналізація довіри знижує інституціональну довіру і є вкрай небезпечною з точки зору консолідації суспільства навколо реформаторів і реформ.

Незважаючи на дефіцит інституціоналізованої довіри в українському суспільстві, соціологи відзначають, що в Україні узагальнений рівень міжособистісної довіри співмірний з Японією і з Південною Кореєю. Це свідчить про задовільний рівень розвитку соціального капіталу – «певного набору неформальних цінностей чи норм, яких дотримуються члени групи, що дає їм змогу співпрацювати один з одним» (за Ф. Фукуямою) [13]. Якщо члени групи очікують, що інші будуть поводитися чесно, і на них можна поклатися, вони почнуть довіряти один одному. Довіра діє як мастило для двигуна, що дає змогу будь-якій групі чи організації працювати більш ефективно. Спільні цінності й норми самі по собі не продукують соціальний капітал, оскільки вони можуть бути хибними. Натомість норми, що формують соціальний капітал, повинні охоплювати такі, зокрема, цінності, як правда, дотримання зобов'язань та взаємозв'язок. Усі суспільства мають певний запас соціального капіталу; реальні відмінності поміж ними стосуються того, що можна назвати «радіусом довіри», тобто, наскільки норми співпраці, такі як чесність та взаємозв'язок, що притаманні для обмеженої групи людей, властиві іншим членам того ж суспільства [13].

Проте в Україні нині масою справу з вкрай неефективними соціальними ліфтами, а «радіус довіри» обмежений зазвичай безпосередніми знайомими та неполітичними інститутами. Таким чином, наявні інструменти політичної та громадської участі не дають можливості своєрідного «вихлопу енергії» у конвенційний спосіб, а нібито цілком релевантний соціальний капітал не працює на інтеграцію українського суспільства, оскільки люди намагаються максимально абстрагуватися від держави. А це радше гальмує і спотворює відтворювальні процеси, ніж є їх каталізатором. Соціальний капітал нації не зростає, як це відбувається у найбільш розвинених країнах з налагодженою системою двосторонніх зв'язків, не зміцнює

соціально-економічні позиції членів суспільства і не дає їм важелів впливу на суспільне життя. Проте, на думку І. Мартинюка, накопичення соціального капіталу, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих «вкладень у довіру», а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. Значною мірою він є соціокультурною спадщиною попередніх поколінь [2, с. 163-164]. Зниження рівня довіри до органів державної влади тільки частково є наслідком патерналістського стану суспільства, яке реагує на зниження рівня життя зниженням довіри. Основна причина, на наш погляд, все ж таки у вкрай низькій ефективності політичної участі, незадовільній інституційній спроможності системи державного управління, що стало наслідком формування в Україні кланово-олігархічного (неопатримоніального) політичного режиму. Тому наразі маємо середній за рівнем розвитку у співвідношенні з країнами світу соціальний капітал в Україні і вкрай неефективну інституційну систему, яка не сприяє його відтворенню та примноженню.

З огляду на викладені міркування, зауважимо, що найбільш небезпечною проблемою для всіх сфер суспільного життя в Україні є деінституціоналізація, яка супроводжується зламом старих, неефективних правил гри на користь політичного свавілля і беззаконня. Подібне правове свавілля знесенсовлює будь-які нормативно правові акти, оскільки немає гарантії, що їх прийняття означатиме їх виконання. Наприклад, відзначаючи надзвичайно істотні зрушення у реформах в Україні, аналітики Chatham House у спеціальному аналітичному дослідженні по Україні «The Struggle for Ukraine», презентованому у грудні 2017 р. відзначають, що «завдяки децентралізації місцева влада отримала розширені повноваження і можливість самостійно стягувати податки, однак реформування конституційного розподілу влади, інституцій (особливо державної служби), а також ЗМІ заледве почалося. Політичні та економічні групи, що досі мали привілейований доступ до влади, чинять жорсткий опір на шляху встановлення верховенства права та проведення судової реформи, а також закладення підвалин ефективного державного управління. Влада розподілена між президентом і урядом, які, у свою чергу, залежать від мінливої підтримки політичних партій. Тон часто задають популісти, тоді як вплив бізнес-груп залишається незмінним. Це призводить до нездорової конкуренції між гілками влади та проникнення корупції до демократичного процесу. З 2004 року Україна показує доволі непоганий результат, проводячи достатньо вільні й чесні вибори. Після виборів у жовтні 2014 року вплив донецької еліти значно послабився, адже до складу парламенту увійшли нові депутати, котрі всіляко просувають реформи. Опір, що їм чинять, свідчить не лише про значущість змін, які вже відбулися, а й про серйозність нових викликів. Усіляко відтягується реформа виборчого законодавства, яка повинна забезпечити рівні умови для всіх учасників політичного процесу» [14].

Проте, для транзитних країн важливо утриматися в межах конвенційних форм суспільно-політичної участі. Цікавий висновок зробили дослідники процесів демократизації: «...демократія зазнає поразки, якщо участь громадян у політиці буде надто інтенсивною. Викликом новим демократіям, особливо в період одразу після падіння авторитарного режиму, є забезпечення участі, достатньої для підтримки демократичних норм і цінностей, і водночас – послаблення таких типів політичної участі як протести і демонстрації, які інколи іменуються «моментами великих потрясінь», здатних підірвати слабку демократію. Це надзвичайно хитка рівновага, оскільки такі суспільства перебувають у процесі масштабної перебудови економіки, що різко знижує рівень життя в той самий час, коли очікування мас високі» [16].

В Україні ж поки що ситуація складається так, що влада реагує здебільшого на неконвенційні форми участі й на вкрай радикальні дії. Саме під впливом блокування торгівлі з так званими «ДНР» та «ЛНР» було прийняте рішення про її припинення. Під впливом масових акцій протесту під Верховною Радою було прийнято рішення про прийняття нового виборчого кодексу і т. ін.

Важливою причиною зниження інституціоналізованої довіри в Україні є соціально-економічна криза. І хоча, як зазначалося вище, соціально-економічне становище не є основним фактором дефіциту довіри, однак глибина і затяжний характер кризи (в Україні ВВП сумарно знизився на 22,4% за останні дев'ять років; наприклад, у 2009 р. вітчизняний ВВП знизився на 15,2%, тоді як світовий ВВП зріс на 30% [15, р. 246]) не можуть не позначитися на ставленні до державних інститутів.

Водночас в Україні істотно змінилася кількість тих, хто ідентифікують себе як громадяни України, яких об'єднує саме почуття «Ми – це громадяни України». Ця спільнота об'єднала майже 52% респондентів, а у 2013 р. таких було лише 36%. За спостереженнями соціологів, цей тип громадянської ідентичності був єдиним, який продемонстрував таке різке зростання цінності незалежності до відповідної спільноти. Патріотичні почуття громадянина України як потужний об'єднавчий чинник відзначили 41% респондентів у 2015 р., а у 2013 р. таких було дещо більше 8%. Цікаво й те, що близько 60% респондентів відчувають почуття гордості, будучи громадянином України, і це почуття дає підстави для того, щоб довіряти своїм співвітчизникам набагато більше, ніж усім іншим суб'єктам довіри [2, с. 153-154].

Також важливо, що лідерами громадської довіри є різноманітні громадські рухи та громадянські ініціативи. Дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова, засвідчує, що серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (їм довіряють 66,7% опитаних), Церква (64,4%), Збройні Сили України (57,3%), добровольчі батальйони (53,9%), Національна гвардія України (52,6%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (50,5%), громадські організації (48,0%), Державна прикордонна служба (46,4%), українські ЗМІ (48,3%) – число респондентів, які довіряють цим інститутам, на статистично значимому рівні перевищує число тих, хто їм не довіряє [4]. Тобто в Україні після Євромайдану 2014 р. істотно змінилися якісні характеристики суспільства. Однак, наявні механізми політичної і громадської участі (форми політичної відповідальності, суспільного контролю), які не дають можливості для виходу суспільної енергії у конвенційний спосіб об'єктивно конвертуються у неконвенційні (часто насильницькі) форми політичної участі. Цим і пояснюється радикалізація суспільства.

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, мусимо констатувати істотний дефіцит інституціональної довіри в українському суспільстві. Спостерігається дефіцит довіри не тільки до базових інституцій, але й до базових інститутів. Іншими словами, громадяни не довіряють не тільки органам державної влади, а й механізмам їх формування (інструментам демократії). Дефіцит інституціоналізованої довіри в Україні конвертується, на нашу думку, в три феномени: по-перше, у політичне відчуження (громадяни намагаються максимально дистанціюватися від держави; по-друге, – у радикалізацію суспільства; потретє, у екстерналізацію довіри (звідси й доволі популярна у суспільстві дочка зору про доцільність «зовнішнього управління», віра у «колективний захід», у «колективного Саакашвілі. І якщо політичне відчуження і екстерналізація довіри – це феномени, які проявляються радше під час виборів політичним абсентеїзмом або голосуванням за популістів, які пропонують прості рішення, то радикалізація політичної сцени може мати вкрай негативні наслідки для суспільства. Тобто дефіцит довіри в суспільстві підвищує ймовірність застосування неконвенційних форм політичної участі (масові протести, демонстрації, радикальні стихійні виступи, політичне свавілля тощо).

При цьому, слід розуміти, що українське суспільство після Євромайдану і українське суспільство, скажімо, часів президентства Л. Кучми – це якісно різні суспільства, про що й засвідчує проаналізована нами динаміка інституціоналізованої довіри. Тобто Євромайдан 2014 р. і російська військова агресія стали своєрідним «моментом великих потрясінь», який підтвердив попит на ревіталізацію демократичних інститутів та елементарної соціальної справедливості. Це означає, що найближчим часом слід очікувати зростання громадянської активності і сплеску попиту на докорінну зміну «правил гри» – політичних інститутів. Тому для України життєво важливо витримати баланс між інтенсивною політичною і громадською участю, але обов'язково у конвенційний спосіб, і адекватною реакцією органів державної влади на суспільні запити.

Поки що ж найбільшою проблемою, яка продукує дефіцит інституціоналізованої довіри і соціального капіталу, є проблема інституційна, яка стосується у першу чергу ослаблення функцій держави. Відсутність відчуття причетності, що від «тебе щось залежить», неможливість добитися елементарної справедливості змушує громадян шукати інші інструменти вирішення власних проблем, абстрагуючись якомога далі від політики, уникаючи будь-яких форм взаємодії з державою. Наявна в Україні система кооптації політичного класу не забезпечує належного рівня політичної відповідальності, що породжує дефіцит політичної волі, а це гальмує процес трансформації. Адже саме своєрідна «негативна селекція» створює загрози національній безпеці небаченим дилетантизмом і непрофесіоналізмом. Очевидно й те, що представники політичного класу недооцінюють значення суспільної довіри як обов'язкового ресурсу при проведенні реформ, так само необхідного, як фінанси чи політична воля.

1. Сатаров Г. А. Доверие как объект политической социологии. *Полис*. 2016. № 1. С. 121–131.
2. Мартинюк І., Соболева Н. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ, 2016. С. 151–164.
3. Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 2014. 338с.
4. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації / Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 06 по 11 жовтня 2017 р. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95. URL:

- <http://razumkov.org.ua/napryamki/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-hromadian-ukrainy-do-suspilnykh-institutiv-elektoralni-oriiientatsii-2> (дата звернення: 18.04.2018).
5. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналіт. доповідь / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бондар та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2017. 56 с.
 6. SPECIAL EUROBAROMETER 415. P. 23–24. URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Chart/index> (дата звернення: 15.10.2016).
 7. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, 2016. 550 с.
 8. Рогов К. Политический режим и социальный порядок. Проблемное поле посттранзитологической Парадигмы. *Контрапункт*. 2017. № 10. С. 1–10.
 9. Зеленько Г. І. «Політична матриця» громадянського суспільства. Київ: Знання України, 2007. 335 с.
 10. Єдиний державний реєстр політичних партій України. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/ (дата звернення: 15.04.2018).
 11. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 10.12.2017).
 12. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420с.
 13. Фукуяма Ф. Соціальний капітал *І*: журнал. 2008. № 53. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm> (дата звернення: 12.04.2017).
 14. The Struggle for Ukraine. Chatham House Report, October 2017. 126 p.
 15. World Economic Outlook, October 2017: Seeking Sustainable Growth, Short-Term Recovery, Long-Term Challenges. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/statapp.pdf> (дата звернення: 18.04.2018).
 16. Демократизация / пер. с англ.; сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Инглхарт, К. Вельцель. Москва: Издательский Дом Высшей школы экономики, 2015. 708 с.